

Φ Α Κ Ε Λ Ο Σ

ΗΓΕΜΟΝΙΑ, ΑΝΤΙ-ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΚΑΙ ΒΙΟΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΛΗΘΟΣ: Η ΔΙΑΜΑΧΗ ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗ ΡΙΖΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ

Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, Slavoj Žižek, Michael Hardt, Antonio Negri

Επιμέλεια φακέλου: Αλέξανδρος Κιουπκιολής / Γιώργος Κατσαμπέκης
Γλωσσική επιμέλεια: Αλέξανδρος Κιουπκιολής

ΣΥΓΧΡΟΝΑ 24 ΘΕΜΑΤΑ

Σύγχρονα Θέματα, τεύχος 114, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 2011, σ. 24-30

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΙΑΜΑΧΕΣ ΣΤΟΝ ΟΡΙΖΟΝΤΑ ΤΟΥ ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΙΚΟΥ: ΗΓΕΜΟΝΙΑ, ΜΕΤΑ-ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΚΑΙ Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΟΥ «ΝΕΟΥ»: ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΤΣΑΜΠΕΚΗΣ

Η τρέχουσα συνθήκη προσφέρεται για στοχασμό. Μετά τις δέουσες «εισπνοές» ενός κάποιου απαραίτητου κυνισμού, δεν θα ήταν άστοχο ή ανάληγτο απαραίτητα να τονίσουμε κάτι το σχετικά κοινότοπο: ότι δηλαδή συγκυρίες σαν τη σημερινή, εξαιρετικά δυσάρεστες για το μεγαλύτερο κομμάτι του πληθυσμού σε όλες σχεδόν τις χώρες του («δυτικού» και μη) κόσμου, αποτελούν εξαιρετικά γόνιμο πεδίο για τη σύγχρονη κοινωνική επιστήμη.¹ Η συγκυρία αυτή συνιστά ταυτόχρονα *αντικείμενο* διερεύνησης και προβληματισμού, όσο και *οικοσύστημα* ανάπτυξης (ιδεών, θεωριών, αναλυτικών εργαλείων, κλπ.)· τόσο αντικείμενο εστίασης, όσο και πλαίσιο ή προϋπόθεση ανάπτυξης διαφόρων εγχειρημάτων θεωρητικοποίησης και ανάλυσης. Η πύκνωση του χρόνου και επομένως της ροής συμβάντων, γεγονότων και πληροφοριών, η παρόξυνση ιδεολογιών και προγραμμάτων απέναντι στο χαρακτήρα του κατεπείγοντος που αποκτούν τα τρέχοντα διακυβεύματα, άρα και οι αντίστοιχες εκφορές του λόγου, οι νέες πολώσεις και συνεπώς οι διάφορες ιδεολογικο-πολιτικές ταυτοτικές περιχαρκαώσεις, η ανάδειξη νέων προτάσεων και λύσεων ή αντιθέτως οι εμμονές σε χιλιοπερατημένους μονόδρομους, όλα αυτά, κι ακόμα τόσα στοιχεία-παράγοντες, συνθέτουν ένα δυνάμει εκρηκτικό πεδίο που επιδέχεται πολλαπλών αναγνώσεων και βεβαίως *ηγεμονεύσεων*.

Οι συνέπειες της σύμπραξης των ανωτέρω παραγόντων, όπως και άλλων, είναι πολλές και αμφίσημες. Συνιστά, μάλλον, ζήτημα *υποκειμενικής δέσμευσης* η επιλογή ανάδειξης της χ ή της ψ συνέπειας, ως πρωτεύουσας, έναντι άλλων δευτερευουσών. Το στοιχείο της αυθαιρεσίας της επιλογής είναι, άλλωστε, μάλλον εγγενές στην κοινωνικοπολιτική έρευνα. Κατά την άποψή μας, η συνέπεια που κάνει αισθητή την παρουσία της όσο καμία άλλη, αλλά και θα όφειλε να αναδειχτεί, ούτως ή άλλως, από τη σύγχρονη (ριζοσπαστική και μη) πολιτική θεωρία, είναι η *βίαιη διάλυση κάθε είδους βεβαιότητας*. Μιας βεβαιότητας, με βάση την οποία ένας δοσμένος ηγεμονικός λόγος (τόσο πολιτικός, όσο και επιστημονικός) είχε συνηθίσει τις τελευταίες δεκαετίες να βλέπει, να ενδύει και να δομεί τον τρόπο λειτουργίας και προαγωγής των δημοκρατικών αντιπροσω-

πευτικών συστημάτων στη νεωτερική και υστερονεωτερική συνθήκη. Η ιστορία (ας το τονίσουμε ακόμα μια φορά) προφανώς και δεν τελείωσε,² ο άνθρωπος βεβαίως και δεν έχει κανέναν απόλυτο έλεγχο όσον αφορά το περιβάλλον του ρίσκου εντός του οποίου διαβίει και η περίφημη «*ασύρατος χειρ*» σαφώς και δεν ήταν ποτέ εκεί για να «ρυθμίσει» ή να «εξισορροπήσει» τις περιβόητες αγορές.³ Αν θέλαμε, πάντως, (έστω και μάταια) να κρατηθούμε από μια μορφή βεβαιότητας –ίδιον των ανθρώπινων κοινωνιών, άλλωστε, είναι αυτή η τάση: η αναζήτηση βεβαιοτήτων ή απώτερων σταθερών θεμελίων– θα ήταν, μάλλον, προσφορότερο να αρκεστούμε σε μια παράδοση *α-βεβαιότητα*, στην εμφατική κατάφαση δηλαδή απέναντι στο *α-βέβαιο*, στην *απουσία*, με άλλα λόγια, κάποιου οριστικού και απολύτως παγιωμένου θεμελίου.⁴ Ένα *απόν* ή «*αβυσσαλέο*» έδαφος, άλλωστε, δεν παύει να συνιστά καθαυτό ένα, έστω και παράδοξο, *θεμέλιο*.⁵

Αυτή η νέα⁶ πύκνωση των διαφόρων παραγόντων που επίμονα μας υπενθυμίζουν το *έωλο* της βεβαιότητας, το *μάταιο* του ελέγχου και το σχετικό και ευμετάβλητο χαρακτήρα της *ανάγκης*, αναδεικνύει, μεταξύ άλλων, και τη σημασία, το ρόλο μιας *πολιτικής οντολογίας του ενδεχομενικού*, αναφορικά με την ανάγνωση και κωδικοποίηση των τρόπων άρθρωσης του κοινωνικοπολιτικού γίγνεσθαι. Η αναγνώριση του αστάθμητου, του αβέβαιου, ή του απολύτως αθεμελίωτου, δεν αποτελεί απαραίτητα κίνδυνο. Δεν μας ρίχνει σε μιαν άβυσσο σχετικισμού ή σε ένα μεταμοντέρνο *hangover* απροσδιοριστίας, αλλά μάλλον αποτελεί εφελύχιο άρθρωσης νέων λόγων, νέων προγραμμάτων και προταγμάτων, τόσο θεωρητικών όσο και πολιτικών, απαλλαγμένων από περίκλειστα σχήματα βεβαιοτήτων ή ψευδαισθήσεις παγιώσεων, σε συνεχή ριζικό αναστοχασμό, με (αυτο)κριτική διάθεση.⁷ Επιπλέον, με αυτό τον τρόπο διατηρούμε και μια θωράκιση απέναντι σε δογματικές μονολογικές αφηγήσεις, αυταρχικές ή ολοκληρωτικές παρεκκλίσεις και παροξυσμούς.

Για να το θέσουμε κάπως πιο «στεγνά», προς την κατεύθυνση που έχουμε κατά νου, και όσο γίνεται χωρίς υπεκφυγές: η εποχή μας προσφέρεται για την επαν-άρθρωση ενός λόγου που θα υπερασπίζεται τις καταστατικές αρχές της δημοκρατικής σύλληψης στη ριζοσπαστικοποιημένη της προοπτική: *ισότητα και ελευθερία για όλους*.⁸

Ο Γιώργος Κατσαμπέκης είναι υποψήφιος διδάκτορας στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ. (giorgos_bek@hotmail.com)

Αν το θεμέλιο δεν είναι εκεί,⁹ με τον ίδιο τρόπο που, όπως συχνά μας υπενθύμιζε ο Claude Lefort, η θέση της εξουσίας στη δημοκρατία είναι κενή,¹⁰ τότε οι μερικές και ελλειπτικές παγιώσεις στην επικράτεια του συλλογικού νοήματος δεν μπορεί παρά να τελούν μονίμως *υπό αίρεση*, να παραμένουν ανοιχτές στην επαναδιαπραγμάτευση, στη διαφωνία, στη μεταλλαγή και τελικά στην ανα-συνάρθρωση, ανάλογα με τις διαθέσεις των συλλογικών υποκειμένων, τα οποία συν-καθορίζουν τους ιδιαίτερους όρους και τις προοπτικές συνύπαρξής τους, εντός της δημοκρατικής πολιτείας. Με δεδομένο, βέβαια, ότι η δημοκρατία συνιστά (μεταξύ άλλων) τη νομιμοποίηση και θεσμοποίηση της διαφωνίας και της ετερογνωμίας, οι ροπές της συλλογικής διαμόρφωσης του κοινού βίου δεν μπορεί και ούτε θα έπρεπε να προσδοκάται πως θα τείνουν (αυθόρμητα, αυτόματα) πάντοτε προς τη συναίνεση και την ομοφωνία.

Η σύμπλευση και η συμφωνία, σε ορισμένα ζητήματα, είναι μάλλον εξίσου πιθανή με τη διαφωνία και τη ρήξη σε άλλα. *Οι δύο δυνατότητες ενέχουν ως σπέρμα πιθανότητας η μία την άλλη και ακριβώς η στιγμή της απόφασης, συναινετικής ή μη, συνιστά τη στιγμή ανάδυσης του πολιτικού ως προοπτικής νέας θέσμησης του κοινωνικού που λαμβάνει χώρα σε ένα ανεπίκριτο (undecidable) πεδίο.* Η στιγμή αυτή της απόφασης, θα μπορούσε εναλλακτικά να θεωρηθεί το σημείο σύναψης, ή μετάβασης από το πολιτικό (ως σύγκρουση, ανταγωνισμό, ρήξη, οντολογική αφετηρία) στην πολιτική (ως περιεχόμενο, λόγο, διαδράσεις δομών-πλαισίων και ατόμων). Το βασικό επίδικο που αναδύεται εδώ, επομένως, συνίσταται στους τρόπους και τους όρους (συν)άρθρωσης, οργάνωσης και ανάπτυξης των κοινωνικών αγώνων (συλλογικών δράσεων, κοινωνικών κινήματων, ταυτοτήτων-αιτημάτων κλπ.), των ιδιαίτερων μορφών πάλης γύρω από τις διάφορες παγιώσεις, αλλά και τις προοπτικές ρήξης και νέας συνάρθρωσης.

Πώς μπορούμε, όμως, θεωρητικά και αναλυτικά να φωτίσουμε αυτές τις χαραμάδες ανάδυσης του πολιτικού; Ιδιαίτερα σήμερα, που διερχόμαστε καιρούς μεταπολιτικούς, καιρούς μεταδημοκρατικούς, η αναζήτηση μιας κάποιας μορφής *διατάραξης* της μονομερούς επιβεβλημένης ομοφωνίας, μιας *ρωγμής* στο σώμα της ορθολογιστικής συναίνεσης, προβάλλει ως το εμφατικά ζητούμενο, ως το νέο «φάντασμα που πλανιέται σήμερα πάνω από την Ευρώπη και όλο τον κόσμο», όπως εύστοχα σημειώνει και ο Αλέξανδρος Κιουπκιολής στις πρώτες σειρές του κειμένου που κλείνει το παρόν αφιέρωμα.¹¹

Στον ευρύτερο χώρο μιας πολιτικής θεωρίας που αναπτύσσεται στον απόηχο των μεταδομιστικών κατακτήσεων, αλλά και στα απόνερα της ρήξης-υπέρβασης που σήμανε η κρίση του μαρξισμού, τα διερευνητικά μονοπάτια που ακολουθούνται τείνουν σχηματικά να αναγνωριστούν μάλλον ως δύο (με επιμέρους διακλαδώσεις, αποχρώσεις, συζεύξεις). Το πρώτο αποκρυσταλλώθηκε, πριν από περίπου

εικοσιπέντε χρόνια, και έχει τις ρίζες του στη γκραμισιανή παράδοση του μαρξισμού. Στην εννοιολογική και μεθοδολογική του διάρθρωση εντοπίζει κανείς «δάνεια» από τη ντεριντιανή αποδόμηση ως και τη λακανική ψυχανάλυση και τη μετα-αναλυτική φιλοσοφία. Το μοντέλο αυτό έχει καθιερωθεί να αποκαλείται «ηγεμονικό». Το δεύτερο αποκρυσταλλώθηκε θεωρητικά (στη νέα του μορφή) πριν από περίπου μία δεκαετία,¹² κινείται ανάμεσα στα χνάρια της ντελεζιανής και της σπινοζικής σκέψης και βέβαια μιας ορισμένης ανάγνωσης του Μαρξ: θα μπορούσαμε να το αποκαλέσουμε «μετα-ηγεμονικό». Όπως, μάλλον, έχει ήδη γίνει σαφές, στην πρώτη περίπτωση αναφερόμαστε στο έργο των Ernesto Laclau και Chantal Mouffe, που το 1985 με το πολυσυζητημένο βιβλίο τους, *Hegemony and Socialist Strategy* (Ηγεμονία και σοσιαλιστική στρατηγική),¹³ συστήθηκαν ως οι εισηγητές του μετα-μαρξιστικού προτάγματος της «ριζοσπαστικής και πλουραλιστικής δημοκρατίας». Στη δεύτερη περίπτωση, έχουμε κατά νου το έργο των Michael Hardt και Antonio Negri, οι οποίοι τάραξαν εκ νέου τα νερά στο χώρο της μετα-μαρξιστικής/νεομαρξιστικής (αλλά και μετα-αναρχικής) θεωρίας με το βιβλίο-φαινόμενο *Αυτοκρατορία*,¹⁴ πριν από μία περίπου δεκαετία, προβάλλοντας το πρόταγμα της αμεσο-δημοκρατίας του πολυποίκιλου βιοπολιτικού πλήθους.

Φαντάζει κάπως ειρωνικό,¹⁵ ίσως, το γεγονός ότι η συζήτηση που είχε ξεκινήσει το 1985 μεταξύ των Laclau και Mouffe, ως «ιερόσυλων» αποδομητών του μαρξικού/μαρξιστικού *corpus*, και διαφόρων υπερασπιστών του «πραγματικού» (ήτοι του μαρξικού ντετερμινισμού,¹⁶ της εργατικής τάξης, του «καθαρού» χαρακτήρα της ταξικής ανάλυσης, κ.ο.κ.), επανέρχεται τώρα και διεξάγεται μεταξύ της μετα-ηγεμονικής προσέγγισης των Hardt και Negri, που επιχειρεί να αποδομήσει τις βασικές προκειμένες και θέσεις της θεωρίας της «ηγεμονίας» και, συνεπώς, του μετα-μαρξιστικού πλαισίου, και των Laclau / Mouffe ως υπερασπιστών πλέον μιας θεωρούμενης ως πιο «παραδοσιακής» ή ακόμα και συντηρητικής αντίληψης για την πολιτική και τους κοινωνικούς αγώνες. Σε κάποιο βαθμό, ίσως εδώ, η ιστορία επαναλαμβάνεται..., όχι όμως ως φάρσα, αλλά μάλλον ως ενδιαφέρουσα *επανεπίσκεψη*. Αλλά ας δούμε καλύτερα, λίγο σχηματικά, σε τι συνίσταται η σημερινή διαμάχη. Πού εντοπίζονται, με άλλα λόγια, τα βασικά από τα τρέχοντα διακυβεύματα.

Οι δύο προσεγγίσεις μοιράζονται κατ' αρχάς μια κοινή αντι-ουσιακρατική οντολογία βασισμένη στην καταστατική αρχή του *ενδεχομενικού*. Η θεώρηση του πεδίου της ιστορίας ως ενός πεδίου καταστατικά ενδεχομενικού, του οποίου η διαμόρφωση και η διάρθρωση είναι θεμελιωδώς ανοιχτές και έγκεινται σε ρευστούς εναλλασσόμενους συσχετισμούς και ροές ταυτοτήτων, επιθυμιών, ηγεμονύσεων, κλπ., συνιστά κοινή αφετηριακή βάση. Όμως, οι δύο αντιτιθέμενες τάσεις του νοερού αυτού φάσματος αντι-

λαμβάνονται με ριζικά διαφορετικούς τρόπους τις μορφές και τα περιθώρια ανάπτυξης της πολιτικής δράσης εντός του πεδίου αυτού. Επιπλέον, ας σημειωθεί ότι οι αφηγηματικές προθέσεις-στοχεύσεις του κάθε εγχειρήματος, αν τις εγγράψουμε στο ιδιαίτερο συγκείμενο εντός του οποίου αναδύονται, δεν διαφέρουν τελικά και σε ιδιαίτερα σημαντικό βαθμό. Οι Laclau και Mouffe, όταν πρωτο-άρθρωναν το θεωρητικο-πολιτικό τους διάβημα, απέβλεπαν σε μεγάλο βαθμό στη δημιουργική σύλληψη, θεωρητικοποίηση και ενσωμάτωση στην παραδοσιακή ατζέντα της αριστερής σκέψης και πρακτικής των τότε νέων κοινωνικών κινημάτων (φεμινιστικό, οικολογικό, αντιρατσιστικό, κ.ά.), προτάσσοντας ένα διευρυμένο σχέδιο ριζοσπαστικής δημοκρατίας, ένα καινοτόμο πρόγραμμα για την τότε «νέα» (υπάρχουσα και ζητούμενη) αριστερά. Δεν θα ήταν αυθαίρετο να πούμε ότι, δεκαπέντε περίπου χρόνια αργότερα, και το δίδυμο των Hardt / Negri εμφορούνται από αντίστοιχα κίνητρα και αγωνίες, οδηγούμενοι όμως σε σαφώς διαφορετικές κατευθύνσεις για το «δια ταύτα».

Σε πρώτο επίπεδο, θα μπορούσαμε να αναγνώσουμε αυτές τις αποκλίσεις μεταξύ των δύο προσεγγίσεων ως αποτέλεσμα των ριζικών μετασχηματισμών από τους οποίους έχει διέλθει το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, αλλά και των μεταλλαγών που έχουν παρατηρηθεί στους τρόπους άσκησης πολιτικής, στα περιβάλλοντα κοινωνικοποίησης και πολιτικοποίησης, στις νέες μορφές υποκειμενικότητας και άρα στις μορφές συλλογικής ταύτισης-κινήτοποίησης-αντίστασης, μέσα και απέναντι στην τρέχουσα ηγεμονική τάξη (order). Τα υστερο-νεωτερικά κινήματα, όπως αυτά αρθρώθηκαν κυρίως μέσα στους αγώνες για μια άλλη παγκοσμιοποίηση (στο κίνημα της ετεροπαγκοσμιοποίησης), συνυφάνθηκαν με απόπειρες υπέρβασης της ηγεμονίας ως τέτοιας στην κατεύθυνση μίας ριζωματικής «απόλυτης δημοκρατίας» ή μίας οριζόντιας συνάρθρωσης αυτοοργανωμένων, αντιεραρχικών χώρων που επιζητούν τη ρήξη με τον κρατισμό, τις «κάθετες» εξουσιαστικές δομές, τους αποκλεισμούς, την αντιπροσώπευση και τις ολιστικές, μονολογικές κλίσεις του ηγεμονικού αστερισμού.¹⁷ Αυτό είναι το ιδιαίτερα καθοριστικό συγκείμενο που διαμορφώνει αποφασιστικά τη μετα-ηγεμονική θεωρητική ανάγνωση, η σύλληψη δηλαδή αυτών των μορφών και η ενσωμάτωσή τους σε ένα νέο σχέδιο για μια χειραφετητική πολιτική του 21ου αιώνα. Εκ πρώτης όψης, συνεπώς, έχουμε να κάνουμε με μια τρόπον τινά αντίρροπη κίνηση. Οι κάθετες δομές, η αντιπροσώπευση και η λογική των πλεγμάτων/αλυσίδων ισοδυναμίας του «λαού» ως κομβικού υποκειμένου της δημοκρατίας στο έργο των Laclau και Mouffe δύσκολα συμβιβάζονται με τις χαλαρές οριζόντιες δικτυακές δομές και συναρμογές, τις ανοιχτές και συχνά συγκρουόμενες ταυτότητες (ατομικές και συλλογικές), την αέναη κίνηση των διαφορών των μοναδικοτήτων του «πλήθους» των Negri και Hardt. Τα πράγματα, βέβαια,

δεν είναι ακριβώς έτσι και αυτό ελπίζουμε να φανεί μέσα από το νοερό διάλογο που εκτυλίσσεται μέσα από τις αμέσως επόμενες σελίδες.

Το παρόν αφιέρωμα επιδιώκει να παρουσιάσει σε ένα συνεκτικό πλαίσιο αυτό το διάλογο, όπως έχει αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια, και αποτελείται από πέντε συνολικά κείμενα, σε διαλογική ένταση και διασύνδεση. Για λόγους έκτασης, έχουμε εστιάσει σε μία πολύ συγκεκριμένη πτυχή του διαλόγου και αφήσαμε κατά μέρος άλλες κριτικές φωνές, που ωστόσο δεν θεωρούμε λιγότερο σημαντικές.¹⁸ Τα πρώτα τέσσερα κείμενα είναι μεταφράσεις ήδη δημοσιευμένων κειμένων και υπογράφονται από τους βασικούς μετέχοντες στη θεωρητικο-πολιτική διαμάχη που σκιαγραφήσαμε σχηματικά πιο πάνω. Το καθένα από αυτά εστιάζει σε διαφορετικά σημεία του ιδεοτυπικού φάσματος/διλήμματος «ηγεμονία/μετα- ή αντι-ηγεμονία», ανάλογα με την ιδιαίτερη οπτική και θεωρητική/μεθοδολογική φάρετρα του εκάστοτε γράφοντος.

Ο διάλογος ανοίγει με ένα κείμενο του E. Laclau, από τα καταληκτικά συμπεράσματα του πρόσφατου βιβλίου του, *On Populist Reason* (Για τη λογική του λαϊκισμού),¹⁹ στο οποίο ο συγγραφέας εστιάζει στα βασικά προβλήματα και αδιέξοδα που διαβλέπει στην προσέγγιση των Hardt και Negri. Σε συνέχεια της σφοδρής κριτικής που είχε ασκήσει και παλιότερα με αφορμή την έκδοση της *Αυτοκρατορίας*,²⁰ επικεντρώνει τα βέλη του στον κομβικό ρόλο της *εμμένειας*, όπως αυτός γίνεται αντιληπτός και εννοιολογείται στο έργο των Hardt και Negri. Η επιμονή τους σε μια μορφή υφέρπουσας φυσικής τάσης/δύναμης που διέπει τους κοινωνικούς αγώνες και άρα την εξέλιξη της ανθρώπινης ιστορίας, πέρα από το γεγονός ότι αντιφάσκει ξεκάθαρα με τον οντολογικό πυρήνα ενός ενδεχομενικού οριζοντα, περιθωριοποιεί ταυτόχρονα και την όποια ανάγκη πολιτικής διαμεσολάβησης, ήτοι πολιτικής συνάρθρωσης. Το πλήθος των Hardt και Negri συγκροτείται αυτόματα, αυθόρμητα, πιστό στην απόλυτα φυσική τάση των υποκειμένων να εξεγείρονται. «Αν υπάρχει μια φυσική τάση για εξέγερση, δεν απαιτείται καμία πολιτική κατασκευή του υποκειμένου της εξέγερσης», υποστηρίζει ο Laclau, για να συμπληρώσει πως η οιονεί θεολογική υπερβατολογική αφήγηση των Hardt και Negri συνιστά τελικά την «πλήρη έκλειψη της πολιτικής».²¹

Στο ίδιο μήκος κύματος, σε αρμονική συγχορδία, κινείται η C. Mouffe στο άρθρο της που είχε δημοσιευτεί στον ιστοχώρο του διεπιστημονικού ηλεκτρονικού περιοδικού *Transversal*, τον Απρίλιο του 2008,²² και στο οποίο η Mouffe, με αφορμή το ερώτημα «τι είναι κριτική», υπερασπίζεται μια αντίληψη για την κριτική θεωρία ως ενεργό «ηγεμονική παρέμβαση», την οποία έχει αναπτύξει στην προσωπική της δουλειά, αλλά και από κοινού με τον Laclau, κόντρα στην επιλογή της *εγκατάλειψης*, της *εξόδου* και της αποσκίρτησης που προτείνουν στο έργο τους οι

Hardt και Negri. Επιπλέον, η Mouffe επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στο γεγονός ότι οι Hardt και Negri περιθωριοποιούν την ανεκρίζωτη διάσταση του ανταγωνισμού, γεγονός που συνιστά κατά τη γνώμη της εγκατάλειψη της ίδιας της πολιτικής.

Το τρίτο κείμενο αποτελεί μια (παράδοξη ίσως, αλλά σίγουρα ενδιαφέρουσα) υπεράσπιση του ρόλου της κρατικής εξουσίας, με νεολενινιστικούς όρους, και υπογράφεται από τον Slavoj Žižek. Το κείμενο του Žižek προέρχεται από το βιβλίο του *In Defense of Lost Causes* (Για την υπεράσπιση χαμένων υποθέσεων), το οποίο (δυστυχώς) δεν έχει ακόμη μεταφραστεί στα ελληνικά.²³ Ο Žižek αφορμάται από τον «ευρωκεντρισμό» που διαβλέπει στην προσέγγιση του Negri, ο οποίος έγκειται στην «αντίθεση ανάμεσα στην έκφραση και την αντιπροσώπευση».²⁴ Αν και, εκ πρώτης όψεως, η εμμονή του Žižek στο ρόλο της εξουσίας, και πιο συγκεκριμένα του *κόμματος-κράτους*, θα μας οδηγούσε στην ένταξη του επιχειρηματός του στη λογική της «ηγεμονικής» προσέγγισης, γρήγορα ο αναγνώστης θα δει τη μεγάλη απόσταση που τον χωρίζει από τους Laclau και Mouffe. Το βασικό ερώτημα, σύμφωνα με τον Žižek, είναι το εξής: «μπορεί κανείς να φανταστεί μια κοινωνία οργανωμένη πλήρως με βάση την έκφραση του πλήθους, μια κοινωνία “απόλυτης δημοκρατίας”, μια κοινωνία χωρίς αντιπροσώπευση;». Η βασική πρότασή του είναι να «αλλάξουμε το επίκεντρο της έμφασης: από το “καμία αντιπροσώπευση χωρίς εκφραστική παραγωγικότητα” στο “καμία εκφραστική παραγωγικότητα χωρίς αντιπροσώπευση”».²⁵ Με τον όρο *αντιπροσώπευση* αναφέρεται, εν προκειμένω, σε μια μορφή εκσυγχρονισμένης «δικτατορίας του προλεταριάτου», που βρίσκει την ενσάρκωσή της σε σύγχρονους πολιτικούς ηγέτες, όπως ο Chavez και ο Morales.²⁶ Αυτή τη λαβυρινθώδη πορεία του επιχειρηματός του ο Žižek τη διανθίζει με τα συνήθη παραδείγματά του από τον κινηματογράφο (Tarkovsky), τα «δάνεια» από τον Χέγκελ και τις επανεπισκέψεις στον Μάο και κλασικούς της κομμουνιστικής θεωρίας και πράξης, όπως ο Kautsky και ο Trotsky.

Την τριάδα αυτή των κριτικών που απευθύνονται στη θεωρία του αμεσοπολιτικού και πολυποίκιλου «πλήθους» διαδέχεται η ενδιαφέρουσα απόπειρα συνολικής απάντησης και εμπλουτισμού της προσέγγισής τους που επιχειρήσαν σε κάποιο βαθμό, στο τελευταίο μέρος της τριλογίας τους (το *Commonwealth*), οι Hardt και Negri.²⁷ Στο εν λόγω απόσπασμα, οι τελευταίοι απαντούν στις κριτικές της ηγεμονικής κλίσης ότι ο καπιταλισμός δεν θα αποτελέσει τελικά αυτόματα ή αυθόρμητα τον ιδανικό αυτόχειρα που γεννά και θρέφει το νεκροθάφτη του, αφού το συλλογικό υποκείμενο της επερχόμενης ανατροπής (*πλήθος*) θα πρέπει να οργανωθεί πολιτικά με διάφορους τρόπους, ώστε να παραχθούν οι απαραίτητες δομές και τα πολιτικά συμβάντα που θα ανοίξουν το δρόμο προς τη ρήξη και την ανατροπή. Η διατύ-

πωσή τους είναι ρητή: «Ο *καιρός* [...] πρέπει να συλληφθεί και να αδραστεί από ένα πολιτικό υποκείμενο».

Υποχωρώντας σε κάποιο βαθμό, από προηγούμενες διατυπώσεις τους σημειώνουν ότι «το πλήθος δεν είναι ένα αυθόρμητο πολιτικό υποκείμενο, αλλά ένα *σχέδιο* πολιτικής οργάνωσης».²⁸ Αντιδιαστέλουν, ωστόσο, τους όρους «πλήθος» και «λαός», υπερασπιζόμενοι την *πολλαπλότητα* του πρώτου έναντι της *ενότητας* του δεύτερου· τη σύμπλεξη φυσικής και πολιτικής κατάστασης στη σύσταση του πρώτου, έναντι της υπέρβασης της φυσικής κατάστασης στη συγκρότηση του δεύτερου. Στην απάντησή τους οι Hardt / Negri δεν αποκρίνονται μόνο στην κριτική που τους ασκούν οι Laclau / Mouffe, αλλά επιχειρούν να ενσωματώσουν στο μοντέλο τους και τις κριτικές που έχουν δεχτεί από άλλους σύγχρονους ριζοσπάστες διανοητές, όπως ο Paolo Virno, ο Étienne Balibar, ο Slavoj Žižek και ο Alain Badiou. Η ελαφριά αυτοκριτική διάθεση και η απόπειρα ενσωμάτωσης παρά απόκρισης στην κριτική δεν συνοδεύονται, ωστόσο, από κάποια μορφή ουσιαστικής υποχώρησης από τον καθοριστικό πυρήνα του επιχειρηματός: το πλήθος παραμένει ένα *απολύτως επαρκές* όχημα για την πολιτική οργάνωση ενός σχεδίου εξόδου και απελευθέρωσης από τη νεοφιλελεύθερη αυτοκρατορία και με ορίζοντα την *απόλυτη δημοκρατία*. Ο βαθμός συμβατότητας της (αυτο)κριτικής απόκρισης με τη διατήρηση μιας τέτοιας θέσης είναι στην κρίση του εκάστοτε αναγνώστη.

Το κείμενο που βάζει την τελεία του αφιερώματος/διαλόγου είναι ένα κριτικό δοκίμιο του Αλέξανδρου Κιουπκιολή, το οποίο, αφού διατρέχει τον παραπάνω διάλογο στο σύνολό του (και όχι στα επί μέρους, όπως κάνουμε αναγκαστικά εδώ), προχωρά σε μια συνολική αποτίμηση της προβληματικής και επιχειρεί να ανιχνεύσει τις δυνατότητες μιας «*διαζευκτικής σύζευξης*» των αντιτιθέμενων προσεγγίσεων, αποδομώντας παράλληλα και το αντιφατικό νεο-λενινιστικό κριτικό διάβημα του Žižek.²⁹ Ο Κιουπκιολής δεν χαρίζεται ούτε στους μεν ούτε στους δε, πολλώ δε μάλλον στον εγχώριο και διεθνή σούπερ σταρ της *radical* διάνοησης Žižek, στον οποίο εντοπίζει έναν «αδόκιμο τρόπο γεφύρωσης των διαφορετικών προσανατολισμών της αλλαγής», μια «*κακή σύνθεση*».³⁰ Προτείνει, όσον αφορά τον Žižek, αλλά και μια ολόκληρη μερίδα της υπαρκτής αριστεράς, την «αποφετιχοποίηση των ριζοσπαστικών πολιτικών», ως μέσο «αποσόβησης των χειρότερων εκτροπών του παρελθόντος» και προϋπόθεση για «μια πραγματική αναμέτρηση με τις προκλήσεις του παρόντος, χωρίς φετιχιστικές παρωπίδες». Ως «γονιμότερη λύση της έντασης» βλέπει τη «μη λύση»· την «εκκρεμή[ς] απόπειρα διαζευκτικής σύζευξης των δύο λογικών στις πολιτικές κινήσεις της εξισωτικής ελευθερίας, με τη μερική διατήρηση του μεταξύ τους ανταγωνισμού».³¹

Είναι ξεκάθαρο πως οι θεωρητικοί που μετέχουν στο νοερό αυτό διάλογο κάθε άλλο παρά ξένοι είναι προς το

ελληνικό αναγνωστικό κοινό γενικότερα, αλλά και αυτό των *Σύγχρονων Θεμάτων* πιο συγκεκριμένα, αφού μεταφράσεις βασικών τους βιβλίων και κειμένων τους, όπως και κριτικά δοκίμια σχετικά με το έργο τους και τον ευρύτερο θεωρητικο-πολιτικό διάλογο έχουν δημοσιευτεί αρκετές φορές, τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, από διάφορους εκδοτικούς οίκους, όπως και περιοδικά.³² Φιλοδοξία του αφιερώματος είναι ο εμπλουτισμός του τρέχοντος διαλόγου και θεωρητικο-πολιτικού προβληματισμού, ο οποίος άλλωστε, και λόγω των ιδιαίτερων εγχώριων συνθηκών, έχει γνωρίσει μια πρωτόγνωρη άνθηση, τα τελευταία τρία-τέσσερα περίπου χρόνια και ειδικά τους τελευταίους μήνες.³³ Δεν είναι διόλου τυχαίο ότι με αφορμή τις ημεδαπές και αλλοδαπές πλατειές επανέρχεται στο προσκήνιο ο προβληματισμός για τη φύση και τα χαρακτηριστικά των (ειρηνικά ή με βίαιο τρόπο) εξεγερόμενων μαζών, στις εκδηλώσεις των οποίων άλλοι βλέπουν το «πλήθος», άλλοι το «λαό», ίσως και τον «όχλο».³⁴ Εν τέλει, ποιο είναι το επίδοκο ζήτημα; Να ονοματίσουμε το εν τω γίνεσθαι καινοφανές συλλογικό υποκείμενο; Να αναγνωρίσουμε μήπως αυτό που ήδη υπάρχει; Να εννοιολογήσουμε το ελευσόμενο, ίσως το «ριζικά νέο»; Ή μήπως τελικά όλα τα παραπάνω μαζί; Αν το παρόν αφιέρωμα αποτελέσει ένα ακόμα χρήσιμο εργαλείο-αρωγό στις απόπειρες απάντησης σε αυτά τα δύσκολα, αλλά φλέγοντα ερωτήματα, τότε θα έχει εκπληρώσει τον αρχικό και κύριο στόχο του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η γνωστή φράση «το κάθε τι κάτω από τον ουρανό βυθίζεται στο απόλυτο χάος, η κατάσταση είναι εξαιρετική» του Μάο Τσε-τούνγκ, για διαφορετικούς λόγους βεβαίως εδώ, θα ταίριαζε ίσως ως εναλλακτικός τίτλος στην τρέχουσα κατάσταση.
2. Ο Marcel Gauchet συλλαμβάνει, σε μερικές μόνο αράδες, με ιδιαίτερα εύστοχο και ευσύνοπτο τρόπο «την κατεξοχήν ψευδαίσθηση που συνδέεται άρρηκτα με την ιστορική συνθήκη» και «η οποία, ενώ μας καταδικάζει στη ριζική περατότητα της ανυπαρξίας ενός τέλους, μας κάνει να πιστεύουμε μονίμως το αντίθετο [...] Πρέπει», συνεχίζει, «να υπάρχει ιστορία μετά το τέλος της ιστορίας, γιατί αυτός ο υποτιθέμενος τερματισμός εμφανίζεται με τη μορφή μιας απορίας που καλούμαστε να ξεπεράσουμε ή ενός διλήμματος που καλούμαστε να επιλύσουμε». Marcel Gauchet, *Η άνοδος της δημοκρατίας*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Πόλις, Αθήνα 2009, σ. 15, 20.
3. Ή, για να το θέσουμε με άλλα λόγια, αν η «αόρατος χειρ» υπήρξε τελικά ποτέ, ήταν ακριβώς εκεί για να διαταράσσει, να απορρυθμίζει, να αναμοχλεύει και όχι για να εξισορροπεί ή να ρυθμίζει.
4. Δεν είναι τυχαίο ότι και ο Slavoj Žižek επανέρχεται, στο κείμενο που μεταφράζεται στο παρόν αφιέρωμα, στη λειτουργία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ως ιδιότυπου αναγκαίου ουδέτερου *θεμελίου* (βλ. εδώ, σ. 45).
5. Σχετικά με το ρόλο των *θεμελίων*, όπως και της απουσίας-παρουσίας τους στη σύγχρονη ριζοσπαστική διάνοηση, βλ. τη εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μονογραφία του Oliver Marchart, *Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*, Edinburgh University Press, Εδιμβούργο 2007, από την οποία και αντλούμε σε αυτό το σημείο (βλ. ειδικά σ. 8, 13-18, 23 και 95-96). Η έννοια της «παρουσίας μιας απουσίας» που χρησιμοποιεί συχνά ο Laclau μπορεί, επίσης, να μας βοηθήσει στη σύλληψη του πυρήνα μιας μετα-θεμελιωτικής οντολογίας του κοινωνικού (βλ. εδώ, σ. 34).
6. Και μιλάμε συγκεκριμένα εδώ για «νέα» πύκνωση, μιας και αν ανατρέξουμε στην τελευταία τριακονταετία θα βρούμε ποικίλες άλλες τέτοιες «πυκνώσεις», με πιο πρόσφατη και χαρακτηριστική στην ιδιότυπη αναλογία της, τη συγκυρία που είχε διαμορφωθεί πριν από περίπου δεκαπέντε χρόνια στην Ευρώπη, στη σκιά της λεγόμενης «Νόσου των Τρελών Αγελάδων». Για λεπτομέρειες, βλ. τη συλλογική μελέτη: Λ. Λουλούδης / Β. Γεωργιάδου / Γ. Σταυρακάκης, *Φύση, κοινωνία, επιστήμη στην εποχή των «τρελών αγελάδων»*, Νεφέλη, Αθήνα 2006 (1η έκδ. 1999) και ειδικά το κεφάλαιο που υπογράφει ο Γ. Σταυρακάκης, «Φύση και επιστημονικός λόγος στις νεωτερικές κοινωνίες: το επιχείρημα της κατασκευής», σ. 127-187. Ο πρόσφατος πανευρωπαϊκός πανικός σχετικά με το πρόβλημα της μόλυνσης από το βακτήριο *e-coli* ήλθε απλώς να επιβεβαιώσει την απόστασή μας από μια φύση/κοινωνία «σταθερή», ελέγξιμη και χωρίς ρίσκο: από μια καθυποταγμένη, «εξημερωμένη» φύση. Δεδομένου ότι η σφαίρα της οικονομίας (ή των περίφημων «αγορών») τείνει όλο και πιο ξεκάθαρα να ερμηνεύεται από την εγχώρια και διεθνή πολιτική και δημοσιογραφική ελίτ με όρους «φύσης», ως «φυσική τάξη» δηλαδή, οι αποσιωπήσεις του αστάθμητου και κοινωνικά κατασκευασμένου χαρακτήρα των δύο πεδίων αποκτούν και πάλι ιδιαίτερη σημασία. Το παράδειγμα που χρησιμοποιεί ο Σταυρακάκης με τα νέα του χρηματιστηρίου στα δελτία ειδήσεων να συνοδεύουν πάντα το δελτίο καιρού έως εάν οι αυξομειώσεις στους γενικούς δείκτες τιμών των χρηματιστηρίων να προσομοιάζουν στα скаμπανεβάσματα των βαρομετρικών και τις διαθέσεις των ανέμων είναι και πάλι εδώ ιδιαίτερα διαφωτιστικό. Βλ. Γιάννης Σταυρακάκης, ομιλία στην εκδήλωση «Οι πολιτισμικές ρίζες της κρίσης. Η Πόλις και η πόλη: Η ελληνική κοινωνία σε αναστοχασμό», που πραγματοποιήθηκε στη *Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών* του Ιδρύματος Ωνάση (αίθουσα εκθέσεων & διαλέξεων), Αθήνα, 19.1.2011 (βίντεο: <http://www.sgt.gr/gr/multimedia/20,6,183>).
7. Το ζητούμενο εδώ, για να δανειστούμε και πάλι τα λόγια του Γ. Σταυρακάκη, θα μπορούσε να είναι να εδραιωθεί η *αμφιβολία* ως «το κομβικό σημείο για μια άλλη νεωτερικότητα που θα σέβεται το δικαίωμα να σφάλουμε». Βλ. Yannis Stavrakakis, *Lacan and the Political*, Routledge, Λονδίνο 1999, σ. 97 (ελλ. έκδ.: *Ο Λακάν και το πολιτικό*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Ψυχογιός, Αθήνα 2008).
8. Ας προσθέσουμε, εδώ, και *αλληλεγγύη, χειραφέτηση*.
9. Ή, για να το θέσουμε με κάπως πιο κλασικούς όρους: *αν ο Θεός έχει όντως πεθάνει*.
10. Βλ. Claude Lefort, *Democracy and Political Theory*, Polity, Κέμπριτζ 1988· βλ. και Saul Newman, «The Place of Power in Political Discourse», *International Political Science Review* 25/2 (2004), σ. 139-157.
11. Βλ. εδώ, σ. 57.
12. Αλλά έλκει τις ρίζες του από τις «φύτρες» του ιταλικού *operaismo* και της *αυτονομίας* των δεκαετιών του '60 και του '70. Βλ. Sylvère Lotringer, «Foreword: We, the Multitude», στο Paolo Virno, *A Grammar of the Multitude*, Semiotext(e), Λος Άντζελες-Ν. Υόρκη 2004, σ. 7-19.
13. Ernesto Laclau / Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, Verso, Λονδίνο 1985.
14. Michael Hardt / Antonio Negri, *Αυτοκρατορία*, μτφρ. Νεκτάριος Καλαϊτζής, Scripta, Αθήνα 2002.
15. Την έχει αυτή την ενοχλητική συνήθεια η ιστορία, άλλωστε...

16. Εξέχουσα περίπτωση μιας, προς αποφυγήν μάλλον, τέτοιας σκληρής κριτικής (;) στάσης ήταν ο Norman Geras, ο οποίος με άρθρα του στη γνωστή επιθεώρηση *New Left Review* απέδιδε διάφορους (ηθικολογικούς κυρίως) χαρακτηρισμούς στο έργο των δύο θεωρητικών (όπως «ανήθικο» ή «σκοταδιστικό») και επιπλέον τους κατηγορούσε ότι τηρούν συστηματικά μειωτική στάση απέναντι σε μαρξιστές θεωρητικούς στο βαθμό «παρωδίας» ή «καρικατούρας»: βλ. Norman Geras, «Post-Marxism?», *New Left Review* 163 (1987), σ. 40-82, όπως και του ίδιου, «Ex-Marxism Without Substance: Being A Real Reply to Laclau and Mouffe», *New Left Review* 169 (1988), σ. 34-62. Η ανάγνωση της επίθεσης του Geras, μαζί με την απάντηση των Laclau / Mouffe, στο «Post-Marxism without Apologies», *New Left Review* 166 (1987), σ. 79-106, είναι διαφωτιστική.
17. Εδώ, αν και σε άλλο μήκος κύματος, ωστόσο πάντοτε απέναντι στο θεωρητικο-αναλυτικό πλαίσιο και πρόταγμα της ηγεμονίας, τίθενται ενδιαφέρουσες αναλύσεις, όπως αυτές του John Holloway, *Change the World without Taking Power. The Meaning of Revolution Today*, Pluto, Λονδίνο 2005, και του ίδιου, *Crack Capitalism*, Pluto, Λονδίνο 2010, όπως και η μετα-αναρχική προσέγγιση του Richard Day, στο βιβλίο του, *Gramsci Is Dead: Anarchist Currents in the Newest Social Movements*, Pluto, Λονδίνο 2005.
18. Θα μπορούσαμε, λόγου χάρη, να συμπεριλάβουμε σχετικές παρεμβάσεις και κριτικές θεωρητικών, όπως των: Jacques Rancière, Alain Badiou, Étienne Balibar, John Holloway, Richard Day κ.ά.
19. Ernesto Laclau, *On Populist Reason*, Verso, Λονδίνο-N. Υόρκη 2005.
20. Βλ. Ernesto Laclau, «Είναι δυνατόν να εξηγηθούν οι κοινωνικοί αγώνες εμμενώς;», μτφρ. Γρηγόρης Ανανάδης, *Σύγχρονα Θέματα* 82 (2003), σ. 89-94.
21. Βλ. εδώ, σ. 33.
22. <http://eipcp.net/transveral/0808/mouffe/en>.
23. Slavoj Žižek, *In Defense of Lost Causes*, Verso, Λονδίνο-N. Υόρκη 2008.
24. Βλ. εδώ, σ. 42.
25. Βλ. εδώ, σ. 43.
26. Η προνομιακή σχέση εκάστου με το «λαό του», ως ηγεμονική δύναμη πίσω από την εξουσία του, συνιστά οιονεί εξύψωση αυτού του λαού στο επίπεδο της ίδιας της κρατικής κυριαρχίας. Το (κομμουνιστικό) Κόμμα, άλλωστε, σύμφωνα με τον Žižek, δεν «αναζητεί τη νομιμοποίηση σε κινήματα που βρίσκονται έξω από αυτό», αλλά «αντιλαμβάνεται κυρίως τον εαυτό του ως τη Selbst-Aufhebung [αυτο-εξύψωση/μετουσίωση] των κινήματων: δεν διαπραγματεύεται με τα κινήματα, αλλά αποτελεί ένα κίνημα μετουσιωμένο στη μορφή της πολιτικής καθολικότητας, είναι έτοιμο να αναλάβει πλήρως την κρατική εξουσία και, ως τέτοιο, ne s' autorise que de lui-même [εξουσιοδοτείται μόνο από τον εαυτό του]»: βλ. εδώ, σ. 45-46).
27. Michael Hardt / Antonio Negri, *Commonwealth*, Belknap Press of Harvard University Press, Κέμπριτζ (Μασ.) 2009.
28. Βλ. εδώ, σ. 50. Ο τονισμός δικός μου.
29. Ο Κιουπκιολής έχει και αλλού πραγματευτεί το πολύπτυχο αυτό ζήτημα αρκετά διεξοδικά. Βλ. Α. Κιουπκιολής, *Πολιτικές της ελευθερίας: Αγωνιστική δημοκρατία, μετα-αναρχικές ουτοπίες και η ανάδυση του πλήθους*, Εκκρεμές, Αθήνα 2011 (ειδικά σ. 23-54, 65-156): βλ. και Alexandros Κιουπκιολής, «Radical Democracy, Biopolitical Emancipation and Anarchic Dilemmas», διάλεξη στον κύκλο σεμιναρίων «Art and Desire», *Kadirga Art Production Center*, Κωνσταντινούπολη, Ιούνιος 2010.
30. Βλ. εδώ, σ. 58, 66.
31. Βλ. εδώ, σ. 68.
32. Ένα από τα πρώτα κείμενα που συνέθεσαν τα πρώτα σκαλιά στην κλίμακα της επίμαχης θεωρητικο-πολιτικής αντιπαράθεσης ήταν το εκτενές κριτικό δοκίμιο του Laclau, «Είναι δυνατόν να εξηγηθούν οι κοινωνικοί αγώνες εμμενώς;», ό.π. Στα ελληνικά έχουν κυκλοφορήσει από τον ίδιο συγγραφέα τα: *Για την επανάσταση της εποχής μας*, μτφρ. Γ. Σταυρακάκης, Νήσος, Αθήνα 1997, και *Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία: καπιταλισμός, φασισμός, λαϊκισμός*, μτφρ. Γ. Ανανάδης, Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1983. Μόλις πριν μερικούς μήνες, δημοσιεύτηκε το δεύτερο μέρος της τριλογίας των M. Hardt / A. Negri, *Πλήθος. Πόλεμος και δημοκρατία στην εποχή της αυτοκρατορίας*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011, ενώ αναμένουμε την ελληνική έκδοση του *Commonwealth*, από τον ίδιο εκδοτικό οίκο· το (κλασικό πλέον) *Αυτοκρατορία* εκδόθηκε το 2004, από τις εκδόσεις Scripta. Από τις ίδιες εκδόσεις, κυκλοφορούν στα ελληνικά αρκετά από τα βιβλία του Žižek· ενδεικτικά, βλ.: S. Žižek, *Πρώτα σαν τραγωδία και μετά σαν φάρσα*, μτφρ. Νεκτάριος Κалаϊτζής, Αθήνα 2011· του ίδιου, *Βία: Έξι λοξοί στοχασμοί*, μτφρ. Ν. Κалаϊτζής, Αθήνα 2010· του ίδιου, *Το υψηλό αντικείμενο της ιδεολογίας*, μτφρ. Βίκυ Ιακώβου, επιμ. Γ. Σταυρακάκης, Αθήνα 2006. Στα ελληνικά, τέλος, έχουν μεταφραστεί τα δύο σημαντικότερα, ίσως, βιβλία της C. Mouffe, *Το δημοκρατικό παράδοξο*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, πρόλ.-επιμ. Γ. Σταυρακάκης, Πόλις, Αθήνα 2004, και *Επί του πολιτικού*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Εκκρεμές, Αθήνα 2010.
33. Οι καινοφανείς μορφές αντίδρασης και κινητοποίησης, με αφορμή τις καταστροφικές πυρκαγιές του καλοκαιριού του 2007, η έκρηξη του Δεκέμβρη 2008 και το κίνημα των «Αγανακτισμένων» στις πλατείες του Μάη-Ιουνίου 2011 έδωσαν πλούσια ύλη και αφορμές για στοχασμό και διερευνητικές/αναλυτικές απόπειρες που αξιοποίησαν τη θεωρία και μεθοδολογία που πραγματεύεται και το παρόν αφιέρωμα. Βλ. ενδεικτικά: Α. Κιουπκιολής, «Το πλήθος της μεταπολιτικής στους δρόμους της Αθήνας. Δύο θέσεις για τη ριζοσπαστική δημοκρατία», *Σύγχρονα Θέματα* 101 (2008), σ. 26-37· του ίδιου, «Το πλήθος της μεταπολιτικής στους δρόμους της Ελλάδας, Πράξη Β': Η εξέγερση», *Σύγχρονα Θέματα* 103 (2008), σ. 104-107· Akis Gavriilidis, «[Greek riots 2008:] - A Mobile Tiananmen», στο Economides / Monastiriotes (επιμ.), *The Return of Street Politics? Essays on the December Riots in Greece*, The Hellenic Observatory, LSE, Λονδίνο 2009, σ. 15-19· Άκης Γαβριηλίδης, «Γιατί είμαι με τους κουκουλοφόρους», *ΠΛΑΝΟΠΤΙΚΟΝ* 12 (2009), σ. 23-28· Κώστας Δουζίνας, «Το πλήθος στην πλατεία και το κέντρο των πολιτικών εξελίξεων», *Αυγή της Κυριακής*, 05.06.2011· Σωτήρης Βανδώρος, «Το πλήθος στην πλατεία», *Book Press*, 20.06.2011 (<http://www.bookpress.gr/stiles/debate/to-plithos-sthn-plateia>): Α. Κιουπκιολής, «Αγανακτισμένες πλατείες: πέρα από την κοινοτοπία του πλήθους;», *Σύγχρονα Θέματα* 113 (2011), σ. 8-10.
34. Στα εγχώρια, στο πλαίσιο του δημοσιογραφικού διαλόγου, ο καθηγητής εργατικού δικαίου Άρης Καζάκος βλέπει στις πλατείες τα πλήθη «που μετασχηματίζονται ήδη σε λαό» (*Ελευθεροτυπία*, 18.6.2011), ενώ ο Παντελής Μπουκάλας αναγνωρίζει στις πλατείες όλες τις «κοινωνικές φυλές, με τις διαφορές και τις ομοιότητές τους, με τα κοινά τους γνωρίσματα και τις πιθανά αντιτιθέμενες επιθυμίες τους». Για να διερωτηθεί: «Αλλά τι άλλο είναι ένας λαός; Τι άλλο ήταν οσοτεδήποτε και οπουδήποτε, αφού ακόμα κι όταν δείχνει να κινείται προς μία κατεύθυνση και υπό ένα πνεύμα, και πάλι εκτός από το μεγάλο καθαρό ποτάμι υπάρχουν αρκετά θολά παραποταμάκια» (*Καθημερινή*, 19.6.2011): η έμφραση, και στα δύο παραθέματα, δική μου.